

יעקב קרויזר ליקוט עצמות

על הצורך בחידוש המנהג בימינו

מחסור בקרקע וליקוט עצמות

הגמרא במסכת מועד קטן (ה ע"ב) עוסקת בסימון טומאות ('ציון') ומצטטת ברייתא: "[...] ואין מרחיקין ציון ממקום טומאה – שלא להפסיד את ארץ ישראל". למרות החשיבות שבסימון המקומות הטמאים, וההפסד הכלכלי שעלול להיווצר כתוצאה מסימון בלתי־מספק (שכן קרבה גדולה למקור הטומאה מטמאת את הטהרות), קובעת הברייתא שאין להרחיק את הסימון ממקום הטומאה, מכיון שהרחקה כזו מפסידה את ארץ־ישראל, ממעטת את שטחה. מפרש רש"י: "שלא להפסיד ארץ ישראל – שכשרואה הסימן מיד פורש, ונמצא ארץ ישראל בטומאה שלא לצורך". הריטב"א מפרט: "שלא להפסיד את ארץ ישראל – שלא ילכו שם ושלא יחרשו שם". בדבריו דיוק חשוב, טומאה יתרה מפסידה את ארץ ישראל מפני שהיא גורמת לכך ששטחים נרחבים לא ניתנים לשימוש, לא להליכה ולא לחקלאות. הרמב"ם פסק קביעה זו להלכה (הלכות טומאת מת ח, ט).

ארץ ישראל הטובה התברכה במעלות הרבה, אולם רוחב ידיים אינה מן הבולטות שבהן. חכמינו היו מודעים לבעייתיות שבמיעוט הקרקע הניתנת לניצול ובקשו לצמצם את הטומאה. היו שראו בכך גם את הטעם לאחת מדרכי הקבורה שהיו מקובלות בארץ – ליקוט עצמות.¹ בשיטה זו נקבר המת בתחילה בקבורה שדה – קבורה הדומה לקברים של ימינו.² כעבור זמן, למשל ביום השנה לקבורה, לאחר שכבר עוכל הבשר, לוקטו העצמות מן הקרקע והוטמנו בבור קבורה משפחתי משותף המכונה 'מאספה'. במאספה יכלו להקבר דורות רבים

1 ראו: הרב ראובן מרגליות, "ליקוט עצמות", עוללות, ירושלים תשמ"ט, עמ' 36–38.

2 יש לציין שבחלק מן המקומות הונח המת במערת קבורה ולא נקבר בקרקע.

יחדיו, ואכן נמצאו מאספות ומערות קבורה באזור ירושלים בהן נקברו עשרות ומאות בני משפחה.³ חשוב להזכיר שחלו שינויים במנהג בין תקופת בית ראשון לתקופת הבית השני, וכן שבמקביל לליקוט העצמות התקיימו גם שיטות קבורה נוספות.

אמנם ליקוט העצמות לא היה אופן הקבורה היחיד, אך מקורות מתקופת המשנה והתלמוד מלמדים שהוא היה שיטת קבורה רווחת. לדוגמה, המשנה במועד קטן (א, ה): "ועוד אמר רבי מאיר: מלקט אדם עצמות אביו ואמו [בחולו של מועד]..." ופרקים יב-יג במסכת שמחות מן המסכתות הקטנות, למשל: "ליקוט עצמות אינו אלא יום אחד בלבד..." (יב, ד). גם בתלמודים, הבבלי והירושלמי, אנו מוצאים אזכורים למנהג. בכל ספרי ההלכה, מן הרמב"ם ומפרשיו ועד לשולחן הערוך ונושאי כליו, ישנה התייחסות לליקוט העצמות כשיטת קבורה מקובלת.

נכון הדבר שקבורת שדה הייתה מוכרת ונהוגה כבר בתקופות קדומות, אולם היא לא הייתה בלעדית ונראה שהיא התאפשרה בעיקר לבעלי אמצעים רבים. בנוסף, תנאי המציאות ואיכות ציון מקום הקבורה (בסיד ובאבנים קטנות ולא במצבת שיש גדולה) גרמו לכך שקברים רבים אבדו ונעלמו בחלוף השנים. עדויות למציאות זו אנו מוצאים בהתייחסויות למושגים כמו 'בית הפרס' ו'שדה שאבד בתוכה קבר'. השוני והחידוש בדורות האחרונים הם בהתקבלותה של קבורת השדה כשיטה בלעדית, בשיפור משמעותי באיכות בניית הקברים והמצבות ובריבוי הגדול במספר היהודים הגרים בארץ. לאחרונה עולות שוב ושוב כותרות המתייחסות למצוקת מקומות קבורה שנגרמה מריבוי קברי השדה והשתמרותם לאורך שנים.⁴ המצוקה הביאה לעלייה במחירי הקבורה, במיוחד לאור פיתוח הקבורה הרוויה, ובעקיפין לעליית מחירי הקרקעות והמחיה בכלל. מצוקה זו מעוררת את המחשבה מדוע איננו חוזרים למנהג הקבורה שהיה

3 ראו ע' קלוזר וב' זיסר, עיר הקברים של ירושלים בימי הבית השני, ירושלים תשס"ג, עמ' 50.

4 לדוגמה: ש' צור, "מצוקת הקבורה בישראל מעלה פתרונות יצירתיים", NRG, 6.2012:

<http://www.nrg.co.il/online/16/ART2/375/417.html>

"הקמת קבורה בקומות עולה פי שלוש מקבורה רגילה", אתר הכנסת, 1.2014:

<http://main.knesset.gov.il/Activity/committees/StateControl/News/Pages/press290114.aspx>

י' שלינגר, "כבר לא עמוק באדמה", ישראל היום, 8.2014:

<http://www.israelhayom.co.il/article/211423>

נהוג במשך זמן רב בארץ ישראל? שיטת ליקוט העצמות התהוותה והתקיימה בארץ ישראל, והיא מותאמת למאפייניה המיוחדים. כשהייתה נהוגה שיטה זו לא נוצרה מצוקת קבורה כזו שאנו מתמודדים איתה כיום לאחר מספר דורות של קבורת שדה. למעשה, הסיבה בשלה פסק ליקוט העצמות בארץ ישראל אינה ברורה, ובוודאי שליקוט העצמות לא נאסר מעולם.

לכאורה, אפשר להקשות ולשאול האם ניתן לשנות ממנהג קבורת השדה שהתקבל כשיטה הבלעדית בדורות האחרונים. נדמה לי שניתן לדחות קושיה זו בפשטות בכמה נימוקים:

א. מנהג ליקוט העצמות מעולם לא נאסר, והמאפיינים שהזכרנו קודם, שהיו בין הגורמים להתהוותו ולהתקבלותו לא בטלו; ההפך הוא הנכון: משהחמירה מצוקת הקרקע אין דבר נכון מחזרה אל מנהג הקבורה הישן.

ב. מצוקת הקרקעות והקבורה כבר הביאה לשינוי המנהג מקבורת שדה רגילה לקבורה רוויה ורבודה. פתרון זה בעייתי שכן הוא יקר מאוד, זמני בלבד ואינו נוח לרוב האנשים.⁵ אם כבר משנים מקבורת השדה הנוהגת, יש להעדיף את ליקוט העצמות על פני פתרונות חדשים שאינם עונים כראוי על הצורך שבאו למלא.

ג. חכמי המשנה והגמרא, ואף בדורות מאוחרים יותר, ראו כמה מעלות טובות בליקוט העצמות (צמצום חרדת הדין, ערך בקבורה משפחתית ועוד. אפרט לגביהן בהמשך) וזוהי סיבה נוספת להעדיף שיטה זו על פני קבורת השדה, מנהג שאין בו פסול, אך הוא אינו מתאים עוד למציאות בארצנו וחכמינו לא ראו בו ערך מיוחד.

ד. אם לא נתמודד עם הבעיה כעת, אנו עשויים להגיע למצב בעייתי מאוד בו הקברים הקיימים יהפכו לקברים מזיקים (עוד על כך בהמשך).

אפילו אם לא נקבל את האפשרות, הפשוטה והמבוססת לדעתי, של ליקוט עצמות, ונראה בכך פינוי קברים שלרוב הוא אסור – עדיין ישנם ערכים הגוברים על איסור הפינוי. בעמודים הבאים אציג כמה מן המקרים בהם מתירה ההלכה לפנות קברים, ונדמה לי שהם נוגעים לענייננו.

5. וזאת מבלי לציין שיש בדרכי הקבורה החדשות כמה קשיים הלכתיים, ראו למשל בדברי הרב שאול ישראלי, חוות בנימין, סימן כד.

ערב הוא לאדם שהוא נינוח אצל אבותיו

הירושלמי במסכת מועד קטן (ב, ד) מצטט ברייתא:

[...] אין מפנין את המת ואת העצמות מקבר מכובד למכובד, ולא מבזוי לבזוי, ולא מבזוי למכובד, אין צורך לומר מן המכובד לבזוי; ובתוך שלו אפילו מן המכובד לבזוי – ערב הוא לאדם שהוא נינוח אצל אבותיו.

במסכת שמחות הנימוק מנוסח אחרת:

ובתוך שלו, אפילו ממקום מכובד למקום בזוי הרי זה מותר, שכן הוא כבודו.

לפי ברייתא זו אסור לפנות עצמות מקבר אחד לקבר אחר, אפילו אם הקבר החדש מכובד מקודמו. ברם, כאשר המעבר הוא אל קבר המשפחה מותר, ואפילו מקבר מכובד אל קבר בזוי, שכן יש מעלה בקבורה המשפחתית. לפי הירושלמי ערב (כלומר נוח ונעים) לאדם להקבר עם אבותיו, ולפי מסכת שמחות יש בכך גם כבוד לאדם. היתר זה של פינוי לקברי המשפחה נפסק בשולחן ערוך (יורה דעה שסג, א) ומוסכם על כל הפוסקים.

ההיתר לפינוי מת אל קברי משפחתו הולם מסורת הרואה ערך מיוחד

בקבורה משפחתית:

"ויאמר לו אם נא מצאתי חן בעיניך אל נא תקברני במצרים", בשבילך ירדתי למצרים בשבילך אמרתי אמותה הפעם ועכשיו אפילו אדם מת בספינה הנפש הולכת אצל אבותיו, "ושכבתי עם אבותי ונשאתני ממצרים וקברתני בקבורתם", שהיה מחבבין את הקבורה בקברי אשר כריתי [...] "ושכבתי עם אבות", אמר לו יעקב ליוסף אם אתה עושה לי כמו שאמרתי לך יפה, ואם לאו נפשי יוצאת ממני מיד...⁶

מדרש תנחומא¹ למדנו מפרש את בקשת יעקב לא להקבר במצרים כנובעת מרצון עז להקבר בקברי אבותיו. לפי ערך זה של קבורה משפחתית מפרש המלבי"ם את פרשת קניית מערת המכפלה:

לכן אבקש "תנו לי אחוזת קבר עמכם", שיהיה מיוחד לכל בני ביתי, "ואקברה מתי מלפני", דקדק במלת לפני, שלא תנוח דעתי בקבורתה רק באופן זה שאדע שמקום זה הוא אחוזת קבר לכל המשפחה, ואם לא יהיה נחשב בעיני כאלו לא קברתיה כראוי, כי רצה מצד אמונתו שכל המשפחה

6 מדרש תנחומא (ורשא), פרשת ויחי, סימן ג.

יקברו במקום אחד, כענין "ושכבתי עם אבותי".⁷

ראייה לכוחה של מסורת זו אפשר לראות בשאלות הרבות שנשאלו הפוסקים בכל הדורות לגבי פינוי וליקוט קברים מקברים קיימים אל קברי המשפחה, ואפילו אל מקום בו מתגוררים בני המשפחה אף שאין שם קברי אבות. אפילו הפוסקים שהחמירו בפינוי קברים מזיקים ולצרכי ציבור לא נמנעו מלהתיר את הפינוי אל קברי המשפחה. אזכיר שישנם מועטים שנחלקו להחמיר והתירו פינוי דווקא לקבר אבי הנפטר אך לא בשאר קרובים, ובודדים שסברו להחמיר בקבורת שדה מפני שהקבורה עליה מדבר ההיתר היא ליקוט העצמות לקבר משותף. אולם, רובם המכריע של הפוסקים קבע שאין חילוק בין האב לשאר בני המשפחה, והיו שהתירו אף במקום בו לא קבורים בני משפחה אך עתידים להקבר בו, ובוודאי שלא חילקו בין קבורת שדה לליקוט עצמות. כך כותב הרב **יחיאל יעקב ווינברג**:

והיתר זה לפנות את המת למקום ששוכבים שם בני משפחתו, מוסכם מכל הפוסקים ואף הרמב"ם ז"ל הביאו בהל' אבל פ"ד הט"ו ולא נמצא מי שיחלוק עליו. [...] איסור הפינוי הוא מטעם חרדת הדין של המת, ואיסור ההולכה הוא מטעם ביזוי שאר המתים, וכל איסור ואיסור הותר בפני עצמו במקום שמוליכין אותו לקבורת אבותיו.⁸

טענות אלו נשמעות אף בדברי הרב אליעזר ולדנברג המזכיר גם שיש הסוברים שאיסור הפינוי בכלל הוא רק מדרבנן,⁹ ומדגיש שאבותיו – לאו דווקא, ומביא מקורות ותמיכות רבים לדבריו. גם הרב יחיאל מיכל טוקצינסקי סובר שההיתר תופס גם לגבי קברי קרובים אחרים ולא דווקא בקברי אבות (גשר החיים, א, כו). הרב עובדיה יוסף מתיר לפנות אשה מקברה בחולון אל המקום בו קבור אחיה בארצות הברית, ומסביר:

נמצא שדעת כל האחרונים להקל גם בשאר קרובי משפחה, ואין כאן ספק

7 מלבי"ם, בראשית כ"ג. כך הוא מפרש גם את ליקוט עצמות שאול ויהונתן בידי דוד בפירושו לשמואל ב, כ"א, יב. בדומה לכך כתב המשך חכמה לדברים כ"א.

8 שו"ת שרידי אש ב, סימן ק; פינוי עצמות מתים הקונטרס, עמ' תרכא

9 שו"ת ציץ אליעזר י, סימן מ, וכן בקונטרס אבן יעקב סימן כח. מצדדים בקביעה זו פוסקים נוספים הנזכרים בתשובת הרב חיים אמסלם, "בדין פינוי הקברים באשקלון לצורך בניית ב"ח" בית הלל לח (שנה י גליון ב, תמוז תשס"ט). עמ' טז-כד.

כלל בזה.¹⁰

בהמשך התשובה הוא דן גם בשאלה האם ההיתר הוא דווקא לקבורה משפחתית או גם לקבורת שדה, ואומר כך:

הרואה יראה שאין כאן אלא ספק אחד, והוא הספק האחרון, שמא דוקא בקבר המיוחד למשפחה, כמו בזמן הש"ס, והרי מדברי מרן הש"ע שהביא דבר זה להלכה ולא חילק כלל בדבר, וסתמות דבריו מוכיחים להקל בכל גוונא, ואפילו בזמן הזה שאין מיחדים קברות למשפחה בלבד.

בתשובה נוספת¹¹ מביא הרב עובדיה יותר באריכות את דעות המתירים, ומצטט את המהר"ם שיק¹² המתיר לפנות אפילו למקום קבורת שכניו ואוהביו.

הרב משה פיינשטיין מזכיר את ההיתר לפנות לקברי משפחה כמה פעמים בפסקיו, ואף על פי שאינו מן המקלים בעצמו הוא מודיע שיש על מי לסמוך ואפילו בפניו למקום בו עדיין לא קבורים בני משפחה:

עכ"פ אצל אבותיו פשוט שהלכה כהש"ע ורוב הראשונים שפוסקים להיתר. אבל בזה ודאי יש להסתפק וקשה להכריע, אבל הגאון ר' מאיר שמחה זצ"ל בסוף הלכות אבל האריך בזה ומסיק שאף אצל בן ואף רק שחושבים לעשות שם קבר משפחה מותר. ואף שראייתו קלושה, מ"מ הרוצה לסמוך עליו מי יכול למחות, ואני איני אומר בזה כלום.¹³

ובדומה הוא פוסק גם בתשובה העוקבת:

וא"כ מסתבר שזהו פירוש "שיך הוא כבוד" שבמס' שמחות, שלכן אף לפנות האב אצל בן יש להתיר כשהבן קבור בקבר משפחה. וכדי שלא נימא שהירושלמי פליג, נפרש שלשון אצל אבותיו הוא לאו דוקא אביו ממש, אלא בני משפחתו כהא דלשון בית אביו שהוא כל המשפחה, כדאיתא בתוס' גיטין דף כ"א ובעוד מקומות. [...] והנה באור שמח פ"ד מאבל הט"ו מסיק דלמקום שהוקבע לקבר משפחה אף שהן בחיים ואף את האב אצל המקום שיהיו הבנים מותר. [...] אבל עכ"פ יש להתיר כדסובר האור שמח מטעם דבארתי שכן הוא למס' שמחות ולרוב האחרונים. ולכן אף שמ"מ לא הייתי מיעץ לפנות אין למחות באלו הרוצים לפנות את אביהם לקבר משפחה.

10 שו"ת יביע אומר ז, יורה דעה, סימן לח.

11 שם, סימן לז.

12 שו"ת מהר"ם שיק, יורה דעה, תשובה שנה.

13 שו"ת אגרות משה א, יורה דעה, סימן רלז.

אם כן, גדולי פוסקי הדור התיירו והקלו לפנות לקברי אבות, וכבר אמרנו שהיתר זה נזכר בדברי הפוסקים בכל הדורות. לכאורה אפשר היה להסתפק מדבריהם האם ההיתר ניתן רק כאשר הביע הנפטר רצון מחיים או שקברוהו קרוביו על דעת הפינוי. ברם, **הרי"ץ גיאת** פסק בפירוש שאין חילוק בין נקבר על דעת שיתפנה לנקבר שלא על דעת פינוי:

בירושלמי: "אין מפנין את המת ואת העצמות לא מקבר מכובד לקבר מכובד ולא מבזוי לבזוי ולא מבזוי למכובד ואצ"ל מן המכובד לבזוי ובתוך שלו אפילו מן המכובד לבזוי ערב ונוח לו לאדם בשעה שננוח אצל אבותיו". והלכתא הרי שמפנין אותו מקבר לקבר, בין היה בדעתם לפנותו בין לא היה בדעתם לפנותו, בין בתוך ז' בין לאחר ז' מונין משיסתם הגולל הראשון. והכי איפסקא בירושלמי.¹⁴

ולענין גילוי דעת מחיים אמר **ערוך השולחן**:

לפ"ז צ"ל מה שכתבנו בסעי' א' ע"פ הירושלמי דלקוברו בתוך משפחתו מותר אפילו ממכובד לבזוי, ומשמע להדיא אפילו בלא צוואה.¹⁵

וכך עולה גם בתשובת הציץ אליעזר הנזכרת לעיל. לפי כל האמור בסעיף זה נראה שגם אם לא נחדש את מנהג ליקוט העצמות כפשוטו ונראה בכך פינוי קברים – אין כלל טעם לאסור ליקוט ופינוי אל אחוזות קבר משפחתיות.

קבר המזיק ופינוי קברים לצרכי ציבור

טעם נוסף שנתנו חכמים להיתר פינוי קברים הוא במקרה שהקבר מזיק את הרבים, או לצרכי הציבור. הבבלי במסכת סנהדרין (מז ע"ב) מצטט תוספתא ממסכת אהלות:

תא שמע: נמצא אתה אומר שלש קברות הן: קבר הנמצא, קבר הידוע, קבר המזיק את הרבים.

קבר הנמצא – מותר לפנותו, פינהו – מקומו טהור ומותר בהנאה.

קבר הידוע – אסור לפנותו, פינהו – מקומו טמא ואסור בהנאה.

קבר המזיק את הרבים – מותר לפנותו, פינהו – מקומו טהור, ואסור בהנאה.

14 הלכות רי"ץ גיאת, הלכות אבל, מהדורת מכון חתם סופר, עמ' רנט.

15 ערוך השולחן, יורה דעה הלכות אבילות, סימן שסג.

הכא נמי בקבר בנין. – וקבר הנמצא מותר לפנותו? דילמא מת מצוה הוא, ומת מצוה קנה מקומו! – שאני מת מצוה דקלא אית ליה.

הברייתא מחלקת בין שלושה סוגי קברים: **קבר הנמצא** – כלומר קבר שבעלי הקרקע לא ידעו על המצאותו (וקבורתו שם אינה ברשות); **קבר הידוע** – קבר שבעלי הקרקע ידעו על המצאותו (וקבורתו ברשות); **וקבר המזיק את הרבים** – קבר שהמצאותו במקום מסוים מזיקה את הרבים. הברייתא מתירה לפנות את הקבר המזיק (אפילו אם הוא קבר ידוע) ומורה שמקומו טהור אך אסור בהנאה, למעט קבר בניין שמקומו, היינו מבנהו, טמא. **השולחן ערוך פסק ברייתא זו להלכה, אך לפי העמדתה בירושלמי נזיר (ט, ג).** כך לשון השולחן ערוך (יורה דעה חסד, ה):

קבר המזיק את הרבים, כגון שהוא סמוך לדרך, אפילו נקבר שם מדעת בעל השדה מותר לפנותו ומקומו טהור ואסור בהנאה – אם קדם הקבר, אבל אם קדם הדרך – מקומו מותר בהנאה.

הטור פוסק שקבר המזיק מותר בפינוי ובהנאה אפילו לא קדם לדרך (טור שם). **הראב"ד והמאירי מעידים שגירסת דפוסי הרמב"ם** משובשת ולמעשה הוא פסק כמרן השולחן ערוך.¹⁶ **הכסף משנה** (טומאת מת ח, ה) דן באריכות בגרסאות השונות של הברייתא ומפרש שהרמב"ם סובר שיש חובה לפנות קבר המזיק את הרבים:

[...] אבל מפנין דקתני בקבר המזיק היינו שצריך לפנותו עכ"פ כדי שלא יזיק את הרבים. והכי דייקא לשון רבינו, דבקבר הנמצא כתב מותר לפנותו ובקבר המזיק כתב מפנין אותו – כלומר עכ"פ מפנין אותו כדי שלא יזיק את הרבים.

אמנם פירושו הפשוט של הביטוי "מזיק את הרבים" מקורו במציאות בה הקפידו על הלכות טומאה וטהרה וקבר הסמוך לדרך הרבים היה מטמא את הטהרות ומזיק כלכלית. אולם, כפי שנראה לקמן, הפוסקים הגדירו כ"קבר מזיק" גם קבר שגורם להפסד או לנטל כלכלי שאינו קשור לטומאה וטהרה.

חלק ניכר מהתייחסותם של פוסקים מן הדורות האחרונים אל שאלת פינוי מתים מוקדשת לסוגיית פינויים של קברים מזיקים. ר' **עקיבא איגר** סובר שגם פינוי לצורך הרבים, או קבר שמונע מימוש של צורך הרבים, נכלל בהיתר של

16 ראב"ד, טומאת מת ח, ה; בית הבחירה למאירי, סנהדרין מז ע"ב.

פינוי קבר המזיק, ואין בדין זה חילוק בין קבר בודד לבית קברות שלם.¹⁷ ר' דוד אופנהיים מתיר לפנות קברים לצורך שיפוץ בית הכנסת כדי לסלק את היזקם.¹⁸ ר' שאול ישראלי סובר שמותר לפנות, בין קבר יחיד בין בית קברות, לצרכי רבים ואפילו בצורך כמו פיתוח נוי העיר.¹⁹

כמה פוסקים התייחסו לשאלה מן הכיוון ההפוך, האם על הציבור מוטלת חובה להוציא הוצאות מרובות כדי להגן או לפנות קברים שאחרת יתבזו. (יורה דעה שסח, א) פוסק שהציבור לא צריך להוציא הוצאות מרובות כדי להגן על כבוד הקברים. כך פוסק גם **תרומת הדשן** (סימן רפד), הסובר שמניעת דוחק כלכלי מהציבור דומה להצלת אדם מחולי – שיקול הגובר על הצורך לשמור על כבוד הקברים, ויתרה מכך, זהו מניע שעשוי להפוך פעולות מסוימות ללא-מבזות. ר' שמואל לנדא טוען שיש להוציא ממון רב כדי למנוע ביזוי קברים, אך אם ההוצאות רבות מדי עדיף לפנות את הקברים.²⁰ **הרא"ה קוק** מעיר על דבריו וסובר כדעת הרוב שאין לחייב את הציבור בהוצאות מרובות.²¹ כך פוסק גם **החתם סופר** ובדומה לכך בתשובת **הכתב סופר**, המצרף לשיקול זה את הטענה שלפעמים במקרים כאלו ניתן להניח שהנפטרים לא היו מתנגדים לפינוי הקברים, וסברה זו נזכרת גם **בדודאי השדה**.²² דיון מקיף בתשובות השונות ניתן למצוא בתשובת **הרב ישראל רוזן**²³ ובתשובת **הרב חיים אמסלם** שנזכרה לעיל.

מן האמור לעיל מתברר שאין לנהוג בקלות ראש בפינוי קברים, אולם הפוסקים התיירו במקרים שונים פינוי על סמך הרחבה של מושג הנזק ואפילו בשל "צורך הציבור". ניתן להתייחס לשאלה גם מן הכיוון ההפוך אותו הצגתי קודם, השמירה על הקברים הקיימים ועל כבודם מטילה עול כספי כבד על הציבור, ובמקרים כאלו ישנם פוסקים המתירים את פינויים.

17 שו"ת ר' עקיבא איגר קמא, סימן מה.

18 מצוטט בסוף שו"ת חוות יאיר.

19 חוות בנימין, סימן כה.

20 שו"ת שיבת ציון, שאלה סב.

21 שו"ת דעת כהן, סימן רכא.

22 שו"ת חתם סופר, יורה דעה, סימן שלד; שו"ת כתב סופר, יורה דעה, סימן קפד; דודאי השדה, סימן עא.

23 הרב ישראל רוזן, "פינוי קברים לצרכי ציבור", תחומין יח (תשנ"ח), עמ' 254-273.

במקרה שלנו – בו איננו פונים ל"ליקוט" ונראה שקבר שדה חדש בתנאי מצוקת הקבורה הקיימת נחשב לקבר מזיק – ההיתר אפילו פשוט יותר, מכיון שגם כך המעבר לקברי אבות מותר ורצוי, הפינוי אינו מבזה והשטח נשאר שטח בית קברות ואינו הופך לקניון (כחששו של הרב רוזן, חשש בגינו הוא מצמצם את ההיתר בו הוא דן). בנוסף לכך, מובן שלדעת המתירים פינוי קברים לצורך פיתוח עירוני²⁴ ההיתר יתפוס גם בנידון דידן.

הנאה מקבר שפונה: האם מת קנה מקומו?

אם, כפי שהצעתי בסעיף הקודם, נראה בקבר שדה חדש סוג של קבר מזיק שמותר לפנותו, נצטרך לברר האם מותר להשתמש במקומו לצורך קבורה נוספת.

כפי שראינו ישנה מחלוקת במקורות התנאיים ובפוסקים בשאלה האם קבר מזיק שפונה מותר בהנאה. הדבר הראשון שעלינו לבדוק הוא מהי בדיוק ההנאה האסורה. הפוסקים מסכימים שהמת לא אוסר בהנאה "קרקע עולם", ולפיכך הקרקע עצמה, שטח הקבר ובית הקברות מותרים בהנאה.²⁵ ישנה מחלוקת לגבי איסור ההנאה בעפר הקבר עצמו, כלומר העפר שנחפר החוצה והוחזר למקומו, ולגבי אבני המצבה, וקיימת הסכמה לגבי האיסור בהנאה מבנין הקבר והכוונה בביטוי זה ככל הנראה היא למבנה ממש. הרב שלמה אבן דנאן מזכיר את סברת המהרשד"ם כי איסור ההנאה הוא מדרבנן ובספיקו פוסקים לקולא, והוא מתיר בפשטות את ההנאה מעפר הקבר.²⁶ הרב יוסף משאש הורה להשתמש בכסף ממכירת המצבות לצרכי בית הקברות והוא מביא את תשובת הרב חיים בלייח לפיה המחמיר לאסור בהנאה את מצבות הקברים עובר באיסור "בל תשחית".²⁷ מן הנאמר כאן נראה שאיסור ההנאה מקבר שפונה אינו שייך לשימוש חוזר לצורך קבורה. אולם, אפילו אם לא נגדיר את קברי השדה החדשים כמזיקים, ולפיכך אסור יהיה להנות משטחם, נדמה שלא שייך איסור ההנאה הפרטי בכספי ציבור, ובמיוחד במקרה שלנו בו מקום הקבר ממשיך לשמש לצרכי קבורה, ולא

24 כדאי לציין שכיוון הלכתי זה – פינוי קבר לצורך פיתוח עירוני – עולה כבר במקורות מוקדמים כמו תוספתא בבא בתרא א, יא וירושלמי נזיר ט, ג.

25 טור ושולחן ערוך יורה דעה ססד, א; רמב"ם הלכות אבל יד, יז.

26 שו"ת בקש שלמה, יורה דעה, סימן טז; שו"ת מהרשד"ם, יורה דעה, סימן ר.

27 אוצר המכתבים, חלק ג, תתכד.

הופך לגינה או לקניון. הרב אליעזר ולדנברג אומר כך בפירוש ובהרחבה בקונטרס אבן יעקב.²⁸

ביזוי, ניוול וחרדת הדין

הטעמים העיקריים להחמרה ולאיסור בענייני פתיחת ופינוי קברים הם החשש מביזוי וניוול המתים ומחידוש חרדת הדין של הנפטר. אין זה המקום להתעמק בהבדלים בין מושגי הביזוי והניוול, ואתיחס רק לשאלה העקרונית ולקשר שלה לסוגייתנו.

ר' יחזקאל לנדא ואחרים דנים בשאלת חרדת הדין וטוענים שלאחר עיכול הבשר לא שייך חשש חרדת הדין בעצמות.²⁹ הרב אמסלם סובר שעיקר איסור ניוול המת הוא לקרוביו, ואף איסור זה הותר בשעת הצורך; אולם, לענייננו חשובה האמירה העקרונית שבפינוי המותר, כמו לקברי אבות, אין לחשוש לביזוי, ניוול וחרדת הדין.³⁰ בתשובת ר' דוד בן זמרה אנו מוצאים את הבעת העמדה הברורה הבאה:

שאלת ממני ידיד נפשי על אלו המוליכים עצמות המתים לא"י ונוהגים בהם מנהג בזיון עד שכופלין את קומתם ולפעמים מתפרקים האברים ומשתברים עצמות אם יש בזה חשש או לא.

תשובה: הדבר ברור שכל שהוא לתועלת המת אין בו משום בזיון כי זה כבודו. והראיה במסכת שקלים [...] "חוץ מן הסלע ומהגריפה והמריצה המיוחדים לקברות" פירוש מגריפה – כלי שגורפין וכונסין בו העצמות כשהם מפוזרים. מריצה – כלי שרוצצים ומשברין בו עצמות המת להכניסם בסל להוליכם ממקום למקום, וזה השם נגזר מלשון "ותרץ את גלגלתו". כל זה מלשון הרמב"ם בפירוש המשניות. הרי אתה רואה שהיו מתירין לרצץ העצמות להוליכם ממקום למקום וסתמא דמילתא לא היו עושין כן אלא לכבודו של מת לקוברו אצל בני משפחתו [...] כללא דמילתא כל דבר שהוא לתועלת המת ולכבודו מותר ולא יהיה גדול מס"ת דמקום הסכנה מותר

28 ציץ אליעזר ז, סימן מט, ח; וראו גם בשו"ת לב אריה, סימן מג.

29 נודע ביהודה קמא, יורה דעה, סימן פט. מצוטט לרוב, למשל בתשובת הרב עזיאל, משפטי עזיאל א, יורה דעה, סימן ל.

30 תשובת הרב אמסלם נזכרה לעיל, הערה 9.

להניחו על החמור ולרכוב עליו.³¹

הכללה דומה אנו מוצאים בתשובת ר' משה פיינשטיין לגבי פינוי בית קברות שהממשלה רוצה לנטוע בו גן:

[...] כיון שהוא לצורך המתים אין זה בזיון שבענינים דכבוד ובזיון נחשב בתר הכוונה. [...] וא"כ גם בכאן כיון שהוא לצורך כבוד המתים אין זה מעשה בזיון כלל ומותר.³²

לאור כלל זה התיר הרשב"א להשתמש בסיד כדי לזרז את עיכול הבשר מעל העצמות³³ ויתרה מזו ראינו בתשובת הרב יוסף משאש המתיר הכול בפשטות ומזכיר מעשים רבים שאירעו בהסכמת רבני ארצות המזרח. בדבריו הוא מצטט מתשובת ר' חיים בלייח:

שאין להתחשב לא עם שבירת עצמות, ולא עם תערובת עצמות בכל אופן שצריך, והמחמירין בעניינים אלו אינם אלא מדמיון כוזב של פחד מהמתים, ואין להטריח על הציבור לא תוספת עבודה ולא תוספת הוצאות ולא אבוד אדמה שהיא מצומצמת, העיקר הוא להסתירם, ולתחיית המתים, אין מעצור לה' להבדילם ולהפרישם בפי קדשו, ולהחיותם, והמצבות, המחמיר לגנום עובר על בל תשחית, אלא יקחו מה שצריך להם, והשאר ימכר ויפדו דמיו לכיס חברא קדישא.³⁴

מכל האמור בסעיף זה מתברר כי בזיון וכבוד למתים נחשבים אחר כוונת עושה המעשה, ולפיכך ודאי שפינוי אל קברי אבות נחשב לכבוד ואין בו כלל חשש לביזיון.

אל עפר תשוב

בסעיף הקודם הזכרתי את דברי הרשב"א המתיר לזרז את עיכול הבשר באמצעות סיד.³⁵ פסיקתו מזכירה את תפיסת המסורת היהודית כי אחרי פטירת

31 שו"ת הרדב"ז, חלק ב, סימן תריא, ובדומה בחלק א, סימן תפד.

32 שו"ת אגרות משה, יורה דעה א, סימן רמז.

33 שו"ת הרשב"א, חלק א, סימן שסט.

34 אוצר המכתבים, חלק ג, אלף תתכד.

35 שימוש בסיד מוזכר בספר התקנות המכנס את מנהגי ירושלים שפורסם בשנת תרמ"ג, סימן פז, וזוהי הוכחה שהיתר זה נהג (לפחות באופן חלקי) זמן ארוך, מתקופת הרשב"א וכמעט עד לימינו.

האדם גופתו חוזרת אל העפר ממנה באה. חז"ל ראו בכך ערך וסברו שעיקול הבשר מועיל לכפרה וכשנותרות רק עצמות זהו סימן לכפרה השלמה לה זכה הנפטר. תפיסה זו ניזכרת בתשובת הרדב"ז הבאה, בה הוא מדגיש את שבחה ויתרונה של ארץ ישראל בנושא:

כללא דמלתא דכל דבר שעושין למת לכבודו או לתועלתו אין בו משום בזיון ולא משום צער ומזה הטעם ראיתי מי שצוה בשעת מותו שיתנו סיד בתוך קברו כדי שיתעכל הבשר מהרה לפי שאמרו במדרש שאין מכניסין את הנשמה למחיצתה עד שיתעכל הבשר ובזה נשתבחה ארץ ישראל שנאמר ארץ אוכלת יושביה היא ואמרו מתוך גנותה למדנו שבחה שממהרת לאכול את יושביה אשר בתוכה כדי שהנשמה תמצא מנוחה נכונה בישיבה עליונה אם היא ראויה לכך.³⁶

בדומה לכך, פוסקים שונים הסתייגו מהניסיונות לקבור באופן שיעכב וימנע את עיכול הבשר:

אבל להפסיק במחיצה של חרס בגובה אינו נכון דאינו ממהר להיות עפר ומצוה שיעשה עפר כמ"ש הטור וב"י סי' שס"ג ע"ש באריכות.³⁷

וביתר פירוש בדברי הרב פיינשטיין:

וידע כתר"ה כי מה שעושין באופן שלא יהיה עיכול אין [רוח] חכמים נוחה מזה כי הרי לכפרה עדיף שיתעכל הבשר ואף לר' אשי הא אפשר שבעיכול יש יותר כפרה ואיך עושין דבר שיתאחר הכפרה ואם אפשר יש למחות בידם מלקבור באופן כזה.³⁸

מהאמור בסעיף זה מתבאר הערך הרב בקבורה באדמת הארץ ממש, באופן שיאפשר וימהר את עיכול הבשר. ליקוט העצמות דורש קבורה המאפשרת עיכול בשר מהיר ומתבסס עליה, וזהו סניף נוסף לחידוש המנהג.

כבוד הבריות וכבוד המתים

כל ההיתרים שנזכרו לעיל מתייחסים בעיקר למקרים בהם רצונו של הנפטר אינו ידוע, ברם, כאשר ישנו גילוי דעת או הבעת רצון שנוח לאדם שילקטו את

36 שו"ת הרדב"ז, חלק א, סימן תפד.

37 פתחי תשובה, יורה דעה, סימן תג.

38 שו"ת אגרות משה, יורה דעה ב, סימן קסא.

עצמותיו האיסור לפנות ממקום למקום עשוי להתבטל לאור המצווה שבקיום דברי המת.³⁹ הזכרנו קודם את דברי הכתב סופר לפיהם אומדן הדעת כי לנפטרים נוח שקבריהם יפוננו למקום אחר מצטרף לשאר הנימוקים המתירים את הפינוי. ברוח זו ניתן גם להשתמש באומדן לפיו אם לנו נוח ורצוי להקבר בדרך זו, הרי שגם לרוב האנשים הדבר נוח ורצוי, ולכן אין מניעה מצד זה לליקוט העצמות, מלבד במקרים בהם היה גילוי דעת מפורש ושלילי בעניין. כמו שהזכרתי, ייתכן שיש יותר כבוד למת לשכון בקבר משפחתי. בחלקה משפחתית הוא עשוי לזכות לתשומת לב רבה מזו שהוא זוכה לה במקומו הנוכחי, וניתן לומר לפיכך שחלקה משפחתית היא קבר מכובד יותר מאשר קבר שדה. אף על פי שפינוי סתם אסור גם ממכובד למכובד, במקרה שלנו הגורמים השונים בהם דנו מחזקים את אומדן הדעת שליקוט העצמות לקבורה משפחתית הוא דרך הקבורה הרצויה לנפטר, ולכן אפשר יהיה להקל בפינוי הקבר שהוא למעשה ליקוט עצמות. סברה דומה נמצאת בדברי הכתב סופר.

ובחרת בחיים

אפילו אם ימצא האומר שבכל זאת יש כאן ספק וחשש של פגיעה בכבוד המתים – ובהסתמך על כל האמור לעיל אני חושב שלא קיים חשש כזה – נדמה לי שעדיין נוכל לסמוך על ההיתר. כאשר הקברים מפונים אל חלקות משפחתיות, שיש בהן ערך וכבוד, האיסורים נדחים (כפי שראינו בדברי הציץ אליעזר) וכבר עמדנו על כך שענייני כבוד וביזוי הולכים אחר כוונת העושה, וכאן הכוונה היא לכבודם של המתים (כפי שהוכח מדברי הרב פיינשטיין למשל).

יחד עם זאת חשוב להדגיש, אפילו במקרים של פגיעה מסוימת בכבוד המתים, החיים עדיפים על המתים. המספר האינסופי של החיים העתידיים לבוא אל העולם בארץ ישראל עולה בהרבה על מספרם של המתים שיקברו בקברי שדה אישיים בזמננו, ויש לנו להעדיף את צרכם הרב של המוני החיים על פני ספק הפגיעה בכבודם של המתים. בנוסף, עלינו לתת את הדעת על כך שהחיים

³⁹ אמנם יש המסתפקים האם המצווה לקיים את דברי המת שייכת דווקא בענייני ממון, אך אפילו אם אין מצווה הרי שאנו רואים בכך ערך (ראו בית יוסף, יורה דעה שסג, ב). בכל מקרה ראוי להזכיר שבמדרש הגדול (פרשת ויחי ג, יב) מוצג מקור הדין למצוות קיום דברי המת במצוותו של אברהם לבניו לקברו במערת המכפלה (בבראשית מט, כט) ובקיומה (בבראשית נ, יב).

עכשיו והחיים העתידיים לבוא ילכו בדרך כל בשר ונדרש למצוא להם חלקת קבר. גם אם הבעיה אינה חמורה עד כדי כך עכשיו – ושוב אדגיש, אני חושב שהיא חמורה דיה – הרי שבעוד כמה דורות היא תהיה חמורה פי כמה. בכל מקרה, בשאלתנו בה מוכח שהכל נעשה בהיתר גמור ולכבודם של המתים והחיים אין מקום כלל להסתפק לחומרא ואני חושב שעלינו לאפשר את כל צרכי ההעברה.

לגבי חידוש המנהג

מצוקת הקבורה כבר הביאה לחידושן של שיטות קבורה: קבורה רוויה, רבודה ובקומות. כפי שהזכרתי לעיל אני חושב שישנה עדיפות מסיבות מגוונות לחידוש מנהג ליקוט העצמות על פני הפתרונות החדשים שהוצעו. הרב יהודה הלוי עמיחי בתשובתו הקצרה⁴⁰ מתיר את העניין בפשטות והרב רפי אוסטרופ קורא לחדש את ליקוט העצמות ומתייחס לחשש מפני חידוש מנהג:

הלוא אין כאן אלא חידוש מנהג הקבורה שהיה נהוג בימי אבותינו! האם לא נכון שנכבד את כל השכבי של ימי בית ראשון ושני, ונאמר שגם אנו מוכנים להיקבר כמותם, ואיננו חושבים עצמנו טובים יותר או מוכובדים יותר מכדי להקבר בקבורה משנית על ידי ליקוט עצמות?! [...] לולא גלינו מארצנו, כנראה היינו ממשיכים לקבור כמנהג התלמוד הירושלמי והתלמוד הבבלי, ועושים ליקוט עצמות לכל המתים. האם לא ראוי להמשיך את מנהגם?⁴¹

סיכום

מותר ורצוי לחדש את ליקוט העצמות, ויש לאפשר את כל צרכי ההעברה והליקוט (שימוש בסיד, קבורת נפטרים בקרוב ועוד) בשיקול דעת ובשמירה מרבית על כבוד הנפטרים. להלן סיכום הסעיפים להיתר:

- א. ערב הוא לאדם שהוא נינוח אצל אבותיו.
- ב. מצטרפת לכך העובדה שקברי שדה חדשים עשויים להחשב לקברים המזיקים את הציבור.

40 הרב יהודה הלוי עמיחי, "קבורה רוויה", אתר כיפה, "ב בטבת תשע"ב:

<http://www.kipa.co.il/ask/show/259092>

41 הרב רפי אוסטרופ, "ליקוט עצמות הלכה למעשה", תחומין לב (תשע"ב), עמ' 387–392.

- ג. אין חשש שתעשה הנאה מהקבר.
- ד. הפינוי נעשה ללא ביזוי וניווול ולכבודם של המתים.
- ה. יש לנסות ולצמצם את השטחים הטמאים בארץ ישראל.
- ו. המצב הנוכחי יוצר צורך גדול, כלכלי ונפשי, הדורש פתרון משמעותי.

נספח מאת ראש הישיבה הרב דוד ביגמן

לפני שנים רבות הבנתי שיש במדינת ישראל מצוקת קרקעות, אשר תלך ותגדל עם השנים, ורק החזרת הנוהג הוותיק של ליקוט עצמות יכול באמת לפתור את הבעיה בצורה ראויה. כאשר דיברתי על כך עם חברים, לעגו לי ואמרו שאין להצעה זו שום סיכוי להתקבל. אך הקרקע הולכת ומצטמצמת ולבותיהן של הבריות הולכים ומתרחבים, וכעת ייתכן שאיכשר דרא ונוכל להציע שוב הצעה זו. כאשר תלמידי היקר יעקב קרויזר הציע שיכתוב מאמר בנושא שמחתי מאוד, כי הוא תלמיד חכם צעיר ונבון וידעתי שמאמציו ישאו פרי משובח. והנה המאמר של יעקב לפניכם. אני עברתי עליו ולא מצאתי בו רבב, אך נשמח אם תלמידי חכמים מובהקים יקראו אותו בעיון ויעירו הערותיהם – ונפרסמן ברצון בכרך הבא של 'מעגלים'.